سەکۆ
بۆ نیشتیمانسازی

ڕۆشنگەریی و ڕیفۆرمی ئایینی خوێندنەوەیەك بۆ دیدە جیاوازەکان

دڵزار حەسەن

لێکۆڵەر و نووسەرانی کۆمەڵگەی ئێمە، بەردەوام قسە لەسەر گرنگی و پێویستی ئەنجامدانی ڕیفۆرمێکی ئایینی دەکەن. هاوشێوەی ئەو ڕیفۆرمەی، کە لە ئایینی مەسیحی دا لە سەدەی شازدە و لە سەردەمی ڕۆشنگەریدا بەدیهات. تەنانەت ئەو باس و خواستە تەنها لەسەر زمانی توێژەران و خوێندەواران قەتیس نەبووە، بەڵکوو وەک زمانێکی ڕۆژانەی خەڵکی ئاسایی لێهاتووە. خەڵکی بە پەرۆشەوە خوازیاری سەرهەڵدانی چاکسازی بنەڕەتین، لە کایەکانی ئایین و دۆخی ئاییندارى لە کۆمەڵگەی ئێمەدا. بە تایبەتی دوای پێشهاتەکانی ئەو دوایە و پاش سەرهەڵدانی چەندان گرووپ و دەستەی ئایینی جیا جیای ڕادیکاڵ. چەندان چین و ڕێکخراو و کۆمەڵی ئایینی، کە لە دیدگایەکی ئایینی پەتیەوە لە دنیا و مێژوو و کۆمەڵگە و ئینسان دەڕوانن. لە هەوڵی ئەوەدان سەرجەم کایە سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی و کلتوریەکانی کۆمەڵگەی ئێمە لە چاوی ئایین و دیدگای تێکستە پیرۆزەکانەوە ڕاڤە بکەن. ژیانی تاک و ژیانی کۆمەڵگەش، لە دیدی ئایینەوە چوارچێوە بکێشن. تەنانەت ئەو باس و خواستە خەونی بەشێکی زۆری ڕۆشنبیران و نووسەرانی عەرەبیش بووە، لە نموونەی "محەممەد عابد جابری" و "محەممەد ئارگۆن" و "جۆرج تەرابیشی "... هتد، کە چەندین کتێبیان لەم بارەیەوە نووسیوە. چەندین لێکۆڵینەوە و بابەتیان لەسەر پێویستیی چاکسازی ئایینی و بەرپاکردنی شۆڕشێکی بنەڕەتی لەسەرجەم کایەکانی ئاییندا خستۆتە ڕوو. ئەوان بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئایینی لە ڕۆژئاوا وەکوو سیمبولی بەرخودان و ڕۆشنگەری و نوێبوونەوە و لەدایکبوونەوە لەقەڵەم دەدەن و واقعی ڕۆژئاوای مەدەنی ئەمڕۆ بە بەرهەمی ڕیفۆرمی ئایینی دەزانن و ئەو بەها مۆراڵیی و ئینسانیی و کلتوریی‌ەی ئەمڕۆ لە ڕۆژئاوا لە برەودایە بە بەرئەنجامی حەتمی شۆڕشی چاکسازی ئایینی لە قەڵەم دەدەن.

ڕیفۆرمێکی بنەڕەتی لە نێو کایەی ئاییندا دەرفەتی ئەوە دەرەخسێنیت ئایین لەو دۆخە دەربهێندرێت و ببێتە موڵکی سەرجەم تاکەکان. قسەکردن لەسەر خاڵ و برگەکانی ڕیفۆرمی ئایینی و دەستپێکی ئەو ڕیفۆرمە و گرنگی و بەرئەنجامەکانی وەها پرۆژەیەک ئامانجی ئەم باسەی من نییە، ئامانجی من لێرەدا قسەکردن نییە لەسەر ماهیەتی ڕیفۆرمی ئایینی و چۆنیەتی ئەنجامدانی ئەو ڕیفۆرمە و ئەو ئاستەنگ و بەربەستانەی دێنە ڕێگای وەها پرۆژەیەک. هەروەها نامەوێت لێرەدا ناوەڕۆک و جەوهەری بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئایینی لە ڕۆژئاوا شیتاڵ بکەمەوە و باس لەو کار و پرۆژانە بکەم، کە ئەم

بزووتنەوەیە لەگەڵ خۆیدا هێنایە کایەوە. ئەوەی دەمەوێت لە میانەی ئەم توێژینەوەیەدا بیخەمە ڕوو ئەگەر زۆر بەکورتیش بێت، بەبیر هێنانەوەی خوێنەر و ڕیفۆرمخوازانی کۆمەڵگەی ئێمەیە، بەو ژێرخانە مێژوویی و بابەتیانەی کاریگەری سەرەکی و گرنگیان لە سەرهەڵدانی ڕیفۆرمی ئایینی و بەئەنجامگەیاندنی پرۆژەی چاکسازی لە کایەی خوداناسی و خوداپەرستیدا هەبووە. ئامانجی ئەم نووسینەی من ناساندنێکی خێرای تینوانی ڕیفۆرمی ئایینییە لە کۆمەڵگەی ئێمەدا. ئەمەش بە ئامانجی ئەوەی خەڵکی ئێمە و ڕۆشنبیرانی ئێمە لەوە تێبگەن، کە بزووتنەوەی چاکسازی ئایینی بەرەنجامی مێژوویەکی درێژی ململانێ و کێشمەکێشی سیاسی و زانستی و کلتوری و بەرمەبنای گۆڕانکاریەکی بنەڕەتی کایەی ئابووری و جوگرافی و ژیاری بووە. تاوەکوو ئێمەش لە میانەی ڕووداو و پێشهات و گۆڕانکاریەکانەوە، قسە لەسەر زەمینەی سەرهەڵدانی ڕیفۆرمی ئایینی بکەین و ڕادەی شیاویەتی ئەنجامدانی ڕیفۆرمێکی ڕیشەییمان، لە کۆمەڵگەی خۆمان بۆ دەربکەوێت.

ئەگەر بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئایینی بە سیاقە مێژوویەکەیەوە گرێبدەین، ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کەوا گەلێک ڕووداو و پێشهات و گۆڕانکاری پێش ئەم مێژووە دەکەون و دەکرێت نەخشی سەرەکیان لە سەرهەڵدانی بیرۆکەی ڕیفۆرمدا هەبوو بێت. ئێمە لەوە دڵنیاین، کە ڕیفۆرمی ئایینی لە ڕۆژئاوا لەسەر دەستی "مارتن لۆسەر" بەدیهات و "جۆن کالْڤن" یش، لەژێر کاریگەری لۆسەر جۆرێکی تری ڕیفۆرمی ئایینی بەئەنجام گەیاند. لێرەدا بەکورتی باس لە هەندێک لەو پێشهاتانە دەکەین، کە لە ڕووی مێژووییەوە پێش شۆڕشەکەی " لۆسەر" کەوتوون. پێش ئەوەش ناساندنی کورتەیەکی ڕیفۆرمی ئایینی بە مانا ڕۆژئاواییەکەی بە خوێنەرانی ئێمە پێویست و گرنگە، تا لە میانەیەوە و لە ڕوانگەی مێژووی سەرهەڵدانیەوە لە ڕووداو و پێشهاتەکانی پێشتر ورد ببینەوە.

"لۆسەر" ئەو داوایەی پاپا "لیۆنی دەیەم" یشی ڕەتکردەوە، کە داوای پاشگەزبوونەوەی لە نامە (٩٥) خاڵیەکەی لێکردبوو، بەرئەنجامیش "لۆسەر" کەوتە بەر نەفرەتی "ئیمپراتورییەتی ڕۆمانی پیرۆز" و ئیمپراتۆر "شارلی پێنجەم" فەرمانی نەفیکردنی بۆ دەرکردو و لە کەنیسەش بێبەری کرا و بە "دەرچوون لە دین" تاوانباریان کرد. لێرەشەوە شۆڕشەکەی "لۆسەر هەڵگیرسا ئەوەی دواتر بە "بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئایینی" ناسراو "مەزهەبی پرۆتستانتیزم" ی لێکەوتەوە. من لێرەدا جەخت لەسەر هەندێ ڕووداو و پێشهات دەکەمەوە، کە لە ڕووی مێژووییەوە پێش بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئایینی دەکەون، واتە پێش ١٥١٧، لەوانە دیدگەی فەیلەسووفی ئینگلیزی "ڕۆجەر بیکۆن"، فەیلەسوفێکی ئینگلیزی و قەشەیەکی فرانسیسکانی بوو. کتێبەکەی فەیلەسووفی سیاسی ئیتاڵی "نیکۆلا ماکیاڤێلی" بەناوی "میر" بەهەمان شێوە پێش شۆڕشەکەی لۆسەر دەکەوێت. ماکیاڤێلی لەم کتێبەیدا

فەلسەفەی سیاسی خۆی دەخاتەڕوو، لەو ڕێگەیەوە هێرشێکی توند دەکاتە سەر ئایین و جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە تێڕوانین و دیدگە ئایینیەکان لەوە بخرێن بتوانن کاریگەری لەسەر سیاسەت و دەوڵەتداری دابنێن. سیاسەت کایەیەکی سەربەخۆ بێت، لە ئایین و ئەخلاق و میر و پادشاکان دەستکراوە بن لە شوێنکەوتنی ئامانج و مەرامە سیاسییەکانیان، بەبێ ئەوەی پابەندی ئایین و مۆراڵی ئایینی ببن. دەسەڵاتی کەنیسە و پیاوانی ئایینیش بەسەر سیاسەت و فەرمانڕەواییەوە بەتەواوی سنووردار بکرێت. بەهەمان شێوە کەوتنی "ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانی ڕۆژهەڵات" یاخود "ئیمپراتۆرییەتی بێزەنتی" لە لایەن سوڵتانی عوسمانی "محەمەدی دووەم" ڕووخا ئەم ڕووداوەش ٦٤ ساڵ پێش پڕۆژەکەی مارتن لۆسەر دەکەوێت، کە دەکرێت کاریگەری لەسەر بیر و ئەندێشەی قەشە و پیاوانی ئایینی کەنیسەی کاسۆلیکی دانابێت و ڕووبەڕووی پرسیار و ئەندێشەی قووڵی کردبێتەوە. ناکرێت ڕووداوێکی وا گرنگ شۆکی گەورەی لای پیاوانی کەنیسە و ئایینداران مەسیحی لە ڕۆژئاوا دروست نەکردبێت.

دۆزینەوە جوگرافیاکانیش یەکێکی ترن لەو ڕووداوە گرنگ و چارەنووسسازانەی مێژووی ڕۆژئاوا، کە شوێن پێی خۆیان نەک تەنها لە جیهانی ڕۆژئاوا، بەڵکو لەسەرجەم جیهان و تیکڕای ژیانی مرۆڤایەتی بەجێهێشتووە. ناکرێت دۆزینەوەکانی گەڕیدەی ئیتالی "مارکۆ پۆلۆ" لە کاریگەری بۆسەر ژیانی ئایینی و سیاسی کۆمەڵگەی ڕۆژئاوایی و دنیای مەسیحی نادیدە بگرین.(8) ناکرێت ئەو دۆزینەوە نوێیانە نەخشی سەرەکییان لەسەر ژیانی ئایینی و کۆمەڵایەتی و سیاسی ڕۆژئاوا نەبووبێت و کاریگەریان لە بیروڕای خەڵکدا بەدی نەهێنابێت. بەهەمان شێوەش دۆزینەوەکانی "ڤاسکۆ دیگاما" ی پورتوگالی، کە لەسەدەی پانزە ژیاوە و ساڵی (١٤٦٩) لە دایک بووە، کاریگەری توندی لەسەر کلتور و فەرهەنگی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایینی دیاری کردووە. بێگومان کاتێک خەڵکی ڕاهاتوو بە ئایینی مەسیحی بە ئایینی تازەو بیرو ئایدیای نوێ ئاشنا دەبن دووچاری شۆکێکی دەروونی گەورە و دەبن و لە دنیابینی و بیروباوەڕ و ئایینی خۆیان دەکەونە پرسیارو گومان.

ساڵی ١٤٩٢ ش کۆمەڵگەی مەسیحی ڕۆژئاوایی تووشی سەرسوڕمانێکی گەورە بوون، کاتێک "کریستۆفەر کۆلۆمبەس" دوورگەکانی "کاریبی" دۆزیەوە و بە کیشوەری ئەمریکا ئاشنا بوو. ئاشنابوونی ڕۆژئاواییەکان بەو خەڵکەی، کە دواتر ناوی "هیندیە سوورەکان"یان لێنان لە کەنارەکانی ئەمریکا شۆک و سەرسامیەکی گەورە بوو بۆیان. ئەوان لە نێو دەقەکانی "ئینجیل" و لێکدانەوە و ڕاڤەکردنی پیاوانی کەنیسەوە سەیری دنیا و ژیان و مرۆڤایەتییان دەکرد، پێیان وابوو هیچ شتێک لە گەردووندا، لە چاوی کەنیسە و پیاوانی ئایینیدا شاراوە نییە.

پرسی نوێگەری لای بەشێك لە زانایانی ئیسلامی

لە مێژووی هاوچەرخی ئیسلام دا گەلێك زانا و بیرمەند ڕچەشكێنیان كردووە و خۆیان لە زۆرێك بابەتی زۆر كاریگەر و جەوهەری داوە، كە بۆتە دەروازەیەك تا لێیەوە كەسانی دیكە گفتوگۆی ورد و جدیتریان لەسەر بكەن و بونیادی مێژوویەكی تازە لە دنیای ئیسلام دروست بكەن. ئەویش بەكارهێنانی عەقڵ و ڕاڤەی تازە بۆ دەق و ئایین و تەنانەت بۆ وەحیی و پێغەمبەرایەتیی... هتد. هەرچەندە لەنێو ئەو مێژوووەدا، چەندان عەقڵ دوورخراونەتەو و زیندانیكراون و بوونەتە قوربانی. كەسایەتییەكی وەك محەمەد عەبدە (١٨٤٩-١٩٠٥)، كە بە سەرمەشقی نوێگەریی هاوچەرخ لە ئیسلام ناودەبرێت. بناغەی دەربازبوونی لە چنگ نەریتەی ئایینی بەستەوە بە دادگەری و عەقڵ و ئازادی. تەنانەت چەمكی خیلافەتی ئیسلامی بە چەمكێكی دنیایی ناودەبرد و هیچ كاتێك نەیدەبەستەوە بە جەوهەری ئایینەوە. قسەی بوێرانەشی لەبارەی دیاردەی فرەژنی هەبوو. ئەو پێیوابوو بابەتێكی وەک "تەیری ئەبابیلە" و "سالّی فیل"، چیرۆكەكە بەو شێوەیە نییە كە مێژوو بۆمان دەگێرێتەوە، بەڵكوو بە شێوەیەكی دیكەیە و دەڵێت: "ئەو باڵندانە میكرۆب بە قاچیانەوە بووە و نەخۆشییان بڵاوكردووەتەوە، نەک بەردباران كردن". محەمەدعەبدە هەر بەوەیش نەوەستاوە، هێواش ەێواش دەستی برد، بۆ ئیشكردن لەناو شەریعەت و موعجیزەكان و چەمكی خیلافەت. لەلایەكی دیكەوە دەهاتە سەر بابەتی پێویستەیی چاكسازی لەناو دامودەزگـای ئایینیش\. پێی وابوو دەبێت "ئەزهەر" وەك ناوەندێكی ئایینیی و پەروەردەیی چاكسازی تێدابكرێت. چاكسازی لای محەمەد عەبدە شتی لاوەكی و ڕۆتین نەبوو، بەڵكوو گەوهەر و كـرۆكی ئیسلامی دەگرتەوە، نەک تەنها كۆمەڵێک بابەتی فقهیی و ڕووكـەش، كە هیچ لە كێشە گەورەكە چارەسەر ناكات.

لەو سۆنگەیەوە دەتوانین بڵێین چەمكی نوێگەری و ئیجتیهاد لای ئەو كەسەی قورئان دەخوێنێتەوە، لە ئەنجامی تێگەیشتنێكی ڕووكـەشانە و سەر پێی و بەپەلە نایەت، بەڵكوو ئەنجامی ئەو بیركردنەوە قووڵەیە، كە قورئان داوای دەكات. لە كورترین پێناسەدا: "بیركردنەوە هەڵگێڕ و وەرگێڕی تێڕوانینە و بەكارهێنانی فیكرە جار لە دوای جار، بۆ ئەوەی هەموو جارێك لای ئەو كەسەی بیردەكاتەوە شتێكی تری بۆ دەركەوێت، كە پێشتر پەی پێ نەبردووە، یان پەی بە شتێك ببات كەسی تر پەی پێ نەبردبێت."

نووسەرێكی وەك ئیبن عاشوور(١٨٧٩-١٩٧٣) دەڵێت "بیركردنەوە لە قورئان بریتییە، لە بیركردنەوە لە كۆتایی. واتە لە ئامانجەكەی، بیركردنەوە دەتبات بۆ ناوخۆی، بیر لە دەلالەتەكانی بكەیتەوە، بیر لە

وردەكاری لەسەر مەقاسیدەكانی بكەیتەوە، كە موسڵمانانی بۆ ئاراستەكراوە." هەروەها دەڵێت "بیركردنەوە بریتییە، لە بەكارهێنانی دیدی عەقڵی، لە دەلالەتەكانی ئەوەی بۆی داندراوە. ئەوەیش لەو شتانەیە، كە بەئاسانی ناكەویتە نێو هزری مرۆڤ." لێرەدا دەبێ ئەوە بڵێین، كە لە بنەڕەتدا ئایین شتێكە و ئاییندارى كە بریتییە لە جۆر و شێوازی تێگەیشتن لە ئایین شتێكی ترە. ئایین و دەق و ناوەڕۆكەكەی پیرۆزە و جێگیرە، بەڵام فەهم و تێگەیشتنی مرۆڤ بۆ دەق و ناوەڕۆكی ئایین نە جێگیرە و نە پیرۆزیشە. بەواتایەكی تر كاتێك تێگەیشتن و مامەڵەی مرۆڤ، كە بەرەنجامی كارلێكی عەقڵە لەگەڵ قورئان، پیرۆزە و جێگیركراوە و سیفەتی پابەندێتی پێ بەخشراوە، ئەنجامەكەی بریتی دەبێ لە گۆشەگیربوون، لەناو ئاییندارى و ململانێی مەزهەب و ڕێبازەكان. ئەوكات ئایدیۆلۆجیا شوێنی بەها باڵا مرۆییەكان دەگرێتەوە، دەمارگیری دەبێتە جێگرەوەی گفتوگۆ و لێكتێگەیشتن، ئیتر ئەو كات ڕێگاكان دادەخرێن و لە تونێلێكی تاریكدا گیردەخۆن و دەخولێنەوە. هەندێك لەو لێكۆڵەرانەی فیكری ئیسلامی، كە میتۆدەكانی پۆستمۆدێرنەیان تەبەنی كردووە، وەك هەوڵێك بۆ نوێسازی لە فیكری ئیسلامیدا بە گشتی و قسەكردن لە ئامانجەكانی شەریعەت (مقاصد الشریعة) بەتایبەت، بەشی زۆری ئوسوڵییەكان پێیانوایە، كە بانگەشەكارانی نوێكردنەوەی ئامانجەكانی شەریعەت بە بزووتنەوەیەكی عەلمانییەوە پەردەپۆشكراوە. وەك محەمەد ئارگۆن (١٩٢٨-٢٠٢١) دەڵێت "هەمیشە تاوانبارمان دەكەن، كە ئێمە سەر بە لادینەكانین، لەكاتێكدا وانییە و ئێمە زیاتر ڕەخنە دەگرین و ویستی نوێگەریمان هەیە". ئارگۆن پێی وایە لە بری تەئویلكردنی واتا ئیسلامییەكان بە گوێرەی سەردەم، باشترە میتۆدی سەردەمی ڕۆشنگەری ڕۆژئاوایی وەربگرین، نەك هەر وەرگرتنێكی لاوەكی، بەڵكوو وەك چارەسەرێك لە پێناو گەشەپێدانی بۆچوونەكان و تێپەڕاندنی قەیرانەكان، پێویستە سیستەمی مەدەنی و ژیاری ڕۆژئاوایی بە تەواوی وەربگرین. ئەو وتەیەی ئارگۆن زۆر نزیكە لە تێڕوانینەكەی لێكۆڵەری میسری تەها حوسێن (١٨٨٩-١٩٧٣)، كە دەڵێت "بۆ ئەوەی واقیعی عەرەبی ئیسلامی بگۆڕین پێوستە كلتوری ڕۆژئاوایی پیت بە پیتی وەرگرین". هەرچەندە ئەدۆنیس، شاعیری سووری لایوایە "ئەوەندە پێویستمان بە كلتوری ڕۆژئاوا هەیە، تا وەك كلیلێك بەكاری بهێنین بۆ كردنەوەی كلتوری داخراوی خۆمان." ئەرگۆن لایوایە بە مانەوەمان لەنێو مێژوو، ئیدی چارەسەركردنی پرسە هاوچەرخەكان ئاسان نابێت." لەلایەكی حەسەن حەنەفی (١٩٣٥-٢٠٢١) داوا دەكات چەمكە مێژووییەكانی وەک "دۆزەخ" و "بەهەشت" و "دوارۆژ" بگۆڕدرێن بە چەمكی "ئازادی" و "سروشت" و "عەقڵ". چەمكی "مێژوویەتی قورئان" كە ئەرگۆن و حەنەفی داوای دەكەن، كە مەبەستیان لێی هەڵوەشاندنەوەی "دەسەڵاتی دەق"ـە بە مانا فەلسەفییەكەی.

بە بۆچوونی زۆرێك لە ئەهلی سووننە و ئەهلی مەزهەب، ئەو لۆجیکە لەگەڵ ئیمان بە پیرۆزی کەلامی خوا و دابەزینی وەحی ئیلاهی ڕاستەوخۆ بۆ پێغەمبەران ناگونجێت. لەکاتی خۆیدا ڕەخنەی قورس لە حەنەفی ئەوەبوو، کە دەیگوت "سستەمی ئابووریی و کۆمەڵایەتی ئیسلام لە مەنزومەی سۆسیالیزمییەوە نزیکترە تا لە لیبراڵیەت و سەرمایەدارییەوە." هەر ئەوەیش بووە هۆی ئەوەی کە تۆمەتبار بکرێت بە دامەزرێنەری "ئیسلامی چەپ".

ڕەنگە لەماوەی سەد ساڵی ڕابردوو، جیهانی عەرەبی هیچ پرۆژەیەکی فیکریی و فەلسەفیی بەخۆیەوە نەدیبێت بەرفراوانتر و فرە جەمسەرتر لە نووسینەکانی حەسەن حەنەفی. ئەو نووسەرە ژیانی تەرخان کردبوو بۆ خوێندنەوەی توراسی ئیسلامیی و فەلسەفە بە گشتی. پرۆژەکەی حەنەفی هەوڵێکی شیکاریی و لێکدانەوەیەکی وردە بۆ قۆناغی ڕاگوزەریی مەعریفیی لە کۆمەڵگەی هاوچەرخی ئیسلامیی. ئەو دەیەویست موسڵمانان هانبدات لە قۆناغێکەوە بڕۆن بۆ قۆناغێکی تری تێگەیشتن لە ترادسیۆن، بۆیە بەشێکی زۆری نووسینەکانی بە "لە... بۆ" (من... وإلی) ناونراون. بۆ نموونە "لە باوەڕەوە بۆ شۆڕش" (من العقيدة إلى الثورة) و "لە مانەوە بۆ نەمان" (من البقاء إلى الفناء) و "ئایین و شۆڕش" (الدين و الثورة) و "لە گواستنەوە بۆ عەقڵ" (من النقل إلى العقل) و "لە وەرگێڕانەوە بۆ نووسین "(من الترجمة إلى التأليف).

یەکێک لە کتێبە گرنگەکانیشی دەربارەی ڕۆژئاواناسیی نووسیوە، "پێشەکییەک بۆ زانستی ڕۆژئاواناسیی" (مقدمة في علم الاستغراب). بە هۆی ئەوەی کتێب و توێژینەوەکانی مشتومڕئامێزن و لەژێر کاریگەریی فیکریی ئیعتیزالیی و هەندێکیش فەلسەفەی مۆدێرنی ڕۆژئاوای بەرهەمهاتوون، نزیک ٣٠ تێزی دکتۆرا و ماستەرنامە لەسەر بۆچوونەکانی نووسراون، جگە لە سەدان وتار و توێژینەوەی ئەکادیمیی و کتێبی تر.

حەنەفی عەقڵێکی گەورەبوو، بەڵام بەڕای من دەکرا پرۆژە و بۆچوونەکانی ڕەسەنتر بپارێزێت ئەگەر کاریگەریی فیکری مۆدێرنی ڕۆژئاوای هێندە بە چڕیی و توندی بیرکردنەوەی گۆشنەکردبا، بەجۆرێک نووسینەکانی بەو ستایلە مۆدێرنیستییە نەبن بۆ ئەوەی زیاتر تەعبیر بکەن لە شوناس و ترادسیۆنی ڕۆژهەڵاتی نەوەک بە پێچەوانەوە. ڕاستە ئەو نووسەرێکی دەوڵەمەند و ئاگاداری ژیاری ئیسلامییە، بەڵام زۆرجار بۆچوونەکانی دەکرێنە ئامرازێکی شێوێندراو، لەلایەن کەسانێک کە شارەزای ئیسلام نین بۆ ئەوەی دژ بە گوتاری مێتافیزیکیی دینی سوودیان لێببینن و خۆیشی ڕەنگە ئەمەی مەبەست نەبووبێت. لێرەدا سێ سەرنجی خۆم لە بارەی تێگەیشتنی کەسانێك، بۆ نوێگەری و ئایین و خواستی ئەوان سەبارەت بە دنیای نوێگەری، دەخەمە بەر دیدی خوێنەران.

یەکەم، ئەوانەی لەسەر دەستی نوێنەرانی نوێگەریی (التجدید) لە ئایین دوورکەوتوونەتەوە و سوکایەتی بە بیرۆکەی دینداریی دەکەن، زۆر دیارترن "لە ڕووی ژمارەوە" لەوانەی گوایە بەهۆی خوێندنەوەی هاوچەرخانەی نوێگەرەکان، هاتوونەتەوە نێو کایەی ئایین و پابەندبوونیان بە دین و مرۆڤایەتی لەلا شتێکی جێی بایەخە.

دووەم، ڕەوتێک هەن هیچ باوەڕێکیان بە ئایین و خودا و پەیامبەر نییە، بەڵام نوێگەرەکانی نێو ئایین، کە دەست بۆ هەموو موقەدەساتێک دەبەن، بە پێشەنگ و بیرمەندی گەورە لە قەڵەمیان دەدەن. پرسیار ئەوەیە، تۆ کە باوەڕت بە چەمکی خودا نییە یان لە بنەڕەتەوە تەنها دژی ئیسلام قسە دەکەی، بە چ لۆجیکێک چەپڵە بۆ کەسێک لێدەدەی، کە بەناوی نوێخوازی هیچ ئەرزشێک بۆ میراتی ئایینی و ئیسلام ناهێڵێتەوە. کەسێک، کە دەڵێت من پابەند نیم بە قسەی پێغەمبەری موسڵمانان (د.خ) بەچ پێوەرێکی زانستی تۆ دەیکەیت بە بیرمەندی گەورەی ئیسلام و دنیای ئێمە، تەنها لەبەر ئەوەی ئایینێک بەدڵی تۆ دادەتاشێت!

سێیەم، بە ڕای من یەک خاڵی هاوبەش هەیە لە نێوان ڕەوتی نوێگەرەکان و دەروێشە دژە دینییەکانیان، ئەویش بریتییە لە بێ ئەرزشکردنی کۆی کایەی دینی، چونکە زۆرێک لەوانەی لەنێو ڕەوتی نوێگەرەکان گیریان خواردووە، نە باوەڕیان بە قودسییەت و جێگیریی بنەما دینییەکان هەیە، نە حورمەتێک دەنوێنن بەرانبەر پێغەمبەری موسڵمانان (د.خ). ترۆپکی سەر لێشێوان ئەوەیە بیرۆکەی پابەندبوون بە فەرمانە خوداییەکان ڕەتبکەیتەوە، بەڵام دەستخۆشیی لە نوێگەرەکانی نێو ئایین بکەیت!

محەمەد عابد جابری، نووسەر و ئەکادیمییەکی مەغریبییە لە ساڵی 1936 ز، لە دایکبووە. ساڵی 1970 ز، بڕوانامەی دکتۆرای لە بواری فەلسەفە بەدەستهێناوە. خاوەنی کۆمەڵێك کتێب و توێژینەوەیە، وەکوو:(الخطاب العربي المعاصر) و (الدین والدولة وتطبیق الشریعة) و(مدخل إلی القران) 3 بەرگە و(معرفه القران الحکیم) 3 بەرگە. وەکو پێشەنگ تەماشا دەکرێت. کۆمەڵێك ڕاوبۆچوونی تازەی هەیە، سەبارەت بە بنەما شەرعییەکانی ئیسلام وەك: (گۆڕینی سزای جەڵدە لێدان (الحد) بە زیندانیکردن، بە پێویستی دەزانێ پێداچوونەوەی گشتگیر بۆ بنەماکانی ئیسلام بکرێت بە تایبەتی (أصول الفقه). پێیوایە بەرژەوەندی (المصلحة) بنەمای هەموو بنەماکانە و لەم بارەشەوە قسەی زۆر و شیکردنەوەی دوورودرێژی هەیە. چەندین پێویستی تری بۆ (الضرورات الخمس) زیاد کردووە. گومانی لەوە هەیە، کە قورئان بە بێگۆڕین و زیاد و کەم و پێمان گەشتبێت. لە بارەی مێژووی ئیسلام و هاوەڵانیش بیرو بۆچوونی نامۆی زۆرە، لەنووسینەکانیدا بەشێوەیەکی ورد هەوڵیداوە گفتوگۆ، لەبارەی قورئان و هاوەڵان و مێژووی ئیسلام و زۆرێك لە بابەتە فیقهی و ئسوڵییەکان دروست بکات. ئەو نووسەرە،

جێگای بایەخی زۆربەی نوێگەر و ڕیفۆرمخوازەکانە. لەلایەکی دیکەوە کەسێکی وەك حەسەن تورابی، کە نووسەرێکی ئیسلامی خەڵکی وڵاتی سودانە دەڵێت: زانایانی بواری فقهیمان چارسەری زۆرێك کێشە و گرفتەکانی ژیانمانیان کردووە. (24) بە دیوێکی دیکەوە نووسەرێکی وەك شێخ محەمەد مەهدی شەمسەدین، سەبارەت بەو گرفتە فیکری و فقهی و مەنهەجیانەی، کە ڕووبەڕووی ئوممەتی ئیسلامی بووەتەوە دەڵێت: زانایان پێویستە شارەزاییەکی تەواویان لە قورئان و فەرموودە و زانستە شەرعی و فقهییەکاندا هەبێت، بۆ ئەوەی ببن بە موجتەهید.(25) نووسەرێکی وەك ڕەزوان سەیدیش پێداگری دەکات لەوەی، کە کردەی ئیجتیهاد کردەیەکی زۆر گرنگ و وزە بەخشە بۆ نوێبوونەوەی بابەتە فقهیی و فیکرییەکان.(26) ئیبن عاشور نایشارێتەوە، کە جیاوازی بیرکردنەوە و مەزهەبەکانی زانایانی ئیسلام بۆ ئەوە بووە تا کارئاسانی بۆ پێداویستییەکانی موسڵمانان بکەن و ئایین بە ئاسانترین شێوە بگەیەنن. (27)

تێگەیشتن لە ئایین

سروشتی ئایین وایە، وەك لە پێناسەکەیدا بۆی کراوە، ماهیەتی دین (گرێدان و پێکەوە بەستن)ە.(28) ئەم فیگەرانەی دین، کە خۆی دەنوێنێت لە گرێدان و پێکەوە بەستنەوە بۆتە بەبەشێك لە ڕەهەندە هیومانیەکانیش، بەشی زۆری قوتابخانە ئایینی و پەرستگاکان، ئایین بەو جۆرە پێناسەدەکەن کە فاکتێکە بۆ پارێزگاریکردن لە مرۆڤ، ئیدی ئەم جیهانبینیەی ئایینزاکان بۆ دین فۆرم و بەهای دیکەی وەرگرتووە، لە زۆر شوێندا ئایین ئەم پێناسەیە لەدەست دەدات، مرۆڤ دەکاتەوە بە قوربانی، لە پێکەوە گرێدان و بەستنەوەی دڵەکان، دەگوازرێتەوە بۆ لێکترازان و کوشتنی ئاییندارن. ئەم فیگۆر و دالانەش بەدوای جۆرێك لە مەدلوولی شاراوەدا دەگەڕێن لە مرۆڤدا، لە دەربڕینێکی مەجازیەوە دەچێتە تەلبەندێکی دیکەوە، کە ئاماژەیەکە لە باوەڕ و بە پیرۆزسەیرکردنی ئەوەی ڕۆحی پیرۆز گوتوویەتی کە لە ئیمانێکی دەروونیەوە خۆی دەردەخات. ناشتوانین بڵێین ئەم ئاکارە ئیمانییە تەنها تایبەت بە ئایینی ئیسلام یان هەر ئایینێکی دیکەوە، بەڵکوو ڕۆحیەتێکە هەمیشە لە ژینگەی مرۆڤ و لە هەناوی سایکۆلۆژیای مرۆڤەکاندا لە دیزاینێکی ئاکاری خۆی مانیفێست دەکاتەوە. بەو تێگەیشتن و دەرهاویشتانەبێت، بە واتا گشتیەکەی دین لوغزێکی نادیارە و وەك ڕووداوێکی دەروونیی، کە لە ئارەزووەکانی نا وشیارەوە سەرچاوە دەگرێت، خوێندنەوەی بۆ کراوە. ئارەزوویەك, کە دەیەوێت لە ڕێگای ئیمانەوە بە نادیار یان هەر سوژەیەکی دیکەوە بێت جەستە و گیانی ڕزگار بکات. وەك ماکس ڤێبەر دەڵێت: (تەنها شتێك توانای ڕاگرتنی ئەم بەڵانسەی هەیە، ئاگایی و هۆشیاریی کەسەکانە).(29) بە بۆچوونی من ئەمەش ئەوە

ناگەیەنێت کە مرۆڤ ئیدی دەربازی دەبێت لە ئیمانهێنان بە ئاینێك یان کاریگەربوون بە هێزێك، کە بە ئەودیوی سروشت (میتافیزیقا) ناوزەندکراوە، پێمووایە مرۆڤ لە ڕێگای توانا ئەقڵی و ئاگاییەکانیەوە، ناتوانێت سنوور بۆ فشارە دەرەکیەکان دابنێت، بۆیە هەمیشە ئایین کە بە گریدان و بەستنەوە وێنای کراوە لە زۆر حاڵەتدا شوناسە ڕاستەقینەکەی دەردەکەوێت و لە کاتی شڵەژانە دەروونیی و بێ هێزیدا لەبەردەم کارەساتە سروشتیەکاندا، جارێکی دیکە دەبێتەوە بە هاوڕێ بێدەنگەکەی مرۆڤ. دەبێ خواستی قسەکردنمان لەسەر ئایین، سەیرکردنی بێت وەك خۆی یان بۆنەیەك هەبێت بۆ ئەوەی بیدوێنین. پڕ ماناترین بۆنەش، سەیرکردنیەتی وەك بەرکەوتنێکی تیۆری و زانستی. واچاکە باسەکەمان بەو پرسیارە بکەینەوە، ئایە ئایین بۆتە کێشە بۆمان؟!. بە مانایەکی دیکە ئایە ئایین بۆتە کەرستەیەك لە دنیای مەعریفی ئێمەدا، وەك ماتریالێك بەر مەعریفەمان کەوتووە؟!. یان وەك بوونێکی مەعریفی بەریی کەوتووین، بۆتە هۆشیاری ئێمە، پرسیاری لا دروستکردووین؟!. کاتێك دەڵێین ئایە بەر ئایین کەوتووین، مەبەستمان دە بارەکردنەوەی ئەو وتە بێ ئەرزشانە نییە کە ئایین بە ئاستەنگ و ڕێگر لەبەردەم پێشکەوتنی کۆمەڵگەی کوردی دەبینن یان پێیانوایە ئایین، ئەفیونێکە و گەلان بێ مەیل و خواست دەکات. پێچەوانەی ئەمە، کە دەڵێین ئایین وەك بەرکەوتن، مەبەستمان بەرکەوتنی مەعریفی کوردە بە ئایینەوە، نەك بانگەشەکردنی بۆ بێ ئاینیی و دوورکەوتنەوە لە ئایین. دەبێ ئەو ڕاستیە لەبەرچاوبگرێن، کە ئایین لە دنیای ئێمەدا ئامادەگیەکی مەعریفی و فەلسەفیانەی نیە، تەنها سرووتێکی ڕۆژانەی خەڵك بووە. واتە نەبۆتە جێگەی مشت و مڕی نەك مەعریفەدار و ئەقڵگەراکان، بەڵکوو لەناو خۆشیاندا پەیڕەوکارانی ئایین نەیانتوانیوە وەك پێویست دەروازەکانی گفتوگۆی ئایینی بەسەر خۆشیاندا بکەنەوە، (مەبەست لە دیبەتیی زانستیانە و تیۆریانەیە بۆ ئایین). کاتێکیش خواستی قسەکردنمان لەسەر ئایین بۆ دروست دەبێت، بێشك خاڵی پێکەوە گرێدراوی ئایین و زانست لەبەر چاودەگرین، کە جورئەتی توێژینەوە و پرسیارکردنمان لێیی هەبێت، ئەگەر بەو ڕۆحیەتەوە مەلە لە دەریای قووڵی ئایین نەکەین، ئەوە ناتوانین بەو بەرکەوتنە بڵێین بەرکەوتنی مەعریفیانە. بە دیوێکی دیکەوە توێژینەوە لە دۆخی ئایینی و لێکۆڵینەوە لە شوێنپێی ئایین لە ئاوەز و هۆش و بیرمان، خۆی لە خۆیدا کارێکی ئەقڵانیی و گرینگییەکی ئەکادیمییە، چونکە هێندەی ئایین بۆتە کۆنەستی تاکی کورد، هێندە ئایدیاکانی دیکە بابەتی جەوهەری نەبووینە لە دنیای کورددا، هیچێك لەمانە تاکو ئەمڕۆکەمان نەکراوەتە پرسێکی ئەکادیمیانە، کە وەك دەرکەوتەیەك خۆیان لە ژیانی ڕۆژانەی خەڵکدا مانیفێسکردووە، بێ ئەوەی مەعریفەی ئێمە لای بۆ بکاتەوە، کە ئەمەش جێگەی هەڵوەستە لەسەرکردنە. هەر بۆیە مشتومالکردنی تیۆری بۆ ئایین لە دنیابینی ئێمەدا دواجار دەبێتەوە بە جەدەلێکی جیاوازتر لە جاران، بەمەش دەگوترێت ئایین وەك بەرکەوتنێکی مەعریفیانە. بەمانایەکی دیکە ئایین یان دین کۆکراوەیەکی سیستەمی کەلتوری و سیستەمی بیر و باوەڕ و تێڕوانینی جیهانییە، کە

پەیوەندییەک دادەمەزرێنێت لە نێوان مرۆڤ و ڕۆحانییەتدا، یاخود لەگەڵ چەند ڕێڕەوێکی ئەخلاقیدا. زۆر لە ئایینەکان چیرۆک و هێماو و نەریت و مێژووی پیرۆزیان هەیە، کە تیای دا دەیانەوێت مانا بۆ ژیان ببەخشن یا سەرچاوەی ژیان و گەردوون ڕوون بکەنەوە. ئایین سێهەمین ئامرازی گەورەی یەکخستنی مرۆڤایەتییە، لەبەرئەوەی هەموو هەرەم و سیستەمە کۆمەڵایەتییەکان وێناکراون، هەموویان ناسکن و چەندەی کۆمەڵگەکە گەورەتر بێت، ئەوەندەش ناسکترە. (30) لەمانەوە ئەخلاق و ئەدەب و یاسایی ئایینی دادەڕێژن یاخود شێوە ژیانێک بەپێی تێگەیشتنی سروشتی مرۆڤ. ئایین وەک پێویستیەک بۆ ڕێکخستنی کار و کردەوەکانی (مرۆڤ) بە درێژایی مێژوو و وەک یەکێ لە سەرچاوەکانی یاسا دادەنرێ لە زۆربەی وولاتانی دنیادا. و هەر لە ڕێگەی ئایینەوە باس لە ژیانێکی ئەبەدی کراوە و باسی دوبارە زیندوو بوونەوە و بەهەشت و جەهەنەم کراوە. هەندێ لە توێژەران لە بواری ئایینناسی پێیانوایە باشترین پێناسە بۆ مرۆڤ ئەوەیە، کە (بوونەوەرێکی ئاییندارە) .

پەراوێزەکان:

1 -محەمەد عابد جابری (1935م – 2010م) خەڵکی وڵاتی مەغریبە، چەندان پەرتووکی ڕەخنەیی لەسەر ئەقڵی عەرەبی و مێژووی ئایین و مۆسڵمانان نووسیوە. (توێژەر)

2 -محەمەد ئارگۆن (1928م – 2010م) خەڵکی وڵاتی جەزائیرە و توێژەرێکی دیاری جیهانە و چەندان کتێبی لەسەر ئایین و ئیسلام و قورئان، بە زمانی فەرەنسی نووسیوە. (توێژەر)

3 -جۆرج ترابیشی (1939م - 2016م) لێکۆڵەر و نووسەرێکی مەسیحی سورییە. چەندان پەرتووکی لەسەر ئیسلام و مێژووی ئایین هەیە، بە زمانێکی ڕەخنەئامێز لە بارەی ئایینەوە دەدوێت. (توێژەر)

4" -مارتن لۆسەر" لە ساڵی (١٥١٧) لە نامە بەناوبانگەکەی خۆیدا کە لە (٩٥) خاڵ پێکهاتبوو نارەزایی بەرانبەر "صكوك الغفران – نامەی لێخۆشبوون " دەربڕی – کە کەنیسە لە ڕێگایەوە بەڵێنی

بەدەستهێنانی لێخۆشبوونی بۆ خەڵک ڕادەگەیاند لە بەرانبەر بڕە پارەیەك، کە خەڵکی دەیاندا بە کەنیسە و کەنیسەش ئەم ڕێگایەی وەکو ئامرازێک بۆ ڕووتاندنەوەی خەڵک و کۆکردنەوەی پارەو سامان بەکار دەهێنا. (توێژەر)

5 "-ڕۆجەر بیکۆن " لە نێوان ساڵانی (١٢١٤ – ١٢٩٤) ژیاوە واتە سێ سەدە پێش شۆڕشەکەی " لۆسەر ". "بیکۆن " بە دامەزرێنەری میتۆدی زانستی دادەنرێت و بە باوکی ئەزمونگەرایی لەقەڵەم دەدرێت، لە ڕوانگەی "ڕۆجەر بیکۆن " ەوە ئەزموونەکانی ژیان سەرچاوەی مەعریفەن و مەعریفەی ڕەسەن بەرئەنجامی ئەزموونەکانی ژیانی مرۆڤە، بەمەش گومان دەخاتە سەر هەر حەقیقەت و زانینێک لە دەرەوەی ئەزموون و کاری مرۆڤ بوونی هەبێت، بێگوومان ئەم دیدە تێڕوانینی ئایین بۆ حەقیقەت دەخاتە ژێر پرسیاروو ڕووبەڕوی گومانی توندی دەکاتەوە. (توێژەر)

6 -ماکیاڤێلی لە نێوان ساڵانی (١٤٦٩ -١٥٢٧) ژیاوەو کتێبی "میر"ی لە ساڵی (١٥١٣) دا نووسیوە (چوار ساڵ پێش شۆڕشەکەی لۆسەر). توێژەر

7 -بە " محەمەدی فاتیح " لە ساڵی (١٤٥٣) و گرتنی " قوستەنتینیە "، یەکێکە لەو ڕووداوە گەورانەی مێژوو، کە نەخشی سەرەکی لەسەر ئایندەی کەنیسەی کاسۆلیکی بەجێهێشت و پرسیارو گومانی لەسەر ئایینی مەسیحی هێنایەکایەوە. (توێژەر)

8 -ساڵی (١٢٥٤) ساڵی لە دایک بوونی " مارکۆ پۆلۆ " یە و دۆزەرەوەی "ڕێگای ئاوریشم " بەرە و " چین " لە دۆزینەوەکانی ئەوە و گەشتە درێژەکانی بۆ " ئاسیا " چاوی ئەورووپیەکانی لەسەر دنیای سەرسوڕهێنەری " چین " کردەوە. (توێژەر)

"9 -داگاما " یەکەم کەس بووە لە ئەورووپاوە بەرەو "هیند " بە دەریادا گەشتی کردوە و ڕێگای بەناوبانگی " رأس رجاء الصالح " ی دۆزیوەتەوە، فەزڵی ناسینی ئەوەی ئەمڕۆ بەسەر زەمینی "ئەفریقا " ناودەبرێت بۆ " فاسکۆ داگاما " دەگەڕێتەوە. (توێژەر)

10 -العروة الوثقى/ تأليف جماالدين الافغاني و محمد عبده/ الناشر مؤسسة هنداوي - ص 159

11 -رسالة في اللاهوت والسياسة: تأليف / باروخ سبينوزا - ترجمة: حسن حنفي – مراجعة فؤاد زكريا/ الناشر مؤسسة هنداوي - الطبعة الثانية: سنة 2020. ص 388

12 -اصول النظام الاجتماعي في الاسلام، ص 163

13 -اصول النظام الاجتماعي في الاسلام، 169

14 -التراث والتجديد/ حسن حنفي، ص70

15 -التراث والتجديد/ حسن حنفي، ص83

16 -الفيكر الإسلامي - نقد واجتهاد/ محمد اركون، ص43

17 -من الاجتهاد إلى نقد العقل الإسلامي/ محمد اركون ص144

18 -مستقبل الثقافة في مصر / طه حسين ص56

19 -الهوية غير المكتملة – الإبداع , الدين , السياسة , و الجنس/ أدونيس ص208

20 -من الاجتهاد إلى نقد العقل الإسلامي/ محمد اركون ص189

21 -الدكتور حسن حنفي: اليمين واليسار في الفيكر الدينى، منشورات دار علاءالدين- ديمشق، ودار الثقافة الجديد – القاهرة ص 6-7

22 -مقال: مفهوم اليسار الاسلامي في فيكر الدكتور حسن حنفي – بقلم: د. جميل قاسم – موقع الانترنيت- المعارف الحكمية – معهد الدراسات الدينية والفلسفية.

23 -وتارێکی نووسەر: دکتۆر عەزیز یاسین،ە کە لە فەیسبووك بڵاوی کردووەتەوە.

24 -حسن الترابي / قضايا التجديد ص196

25- مناهج الاجتهاد / شيخ محمد مهدي الشمسدين: حوار اجرته معه مجلة قضاية اسلامية العدد الخامس, ص50

26- رضوان السد/ الاسلام المعاصر, بيروت: دار العلوم العربية 1986، ص 90

27- مقاصد الشريعة الاسلامية ص 409

28- دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية / لسعود بن عبد العزيز الخلف، ص11

29- الاخلاق البروتستانتية وروح الرأسمالية/ ماكس / ڤيبر – ترجمة / محمد علي مقلد ص31

30 یوڤاڵ نوح هەراری. هۆشمەندەکان، پوختیەک لە مێژووی مرۆڤ. وەرگێرانی لە ئینگلیزییەوە، کارزان کاوسێن. چاپ و پەخشی ڕێنما. چاپی دووەم. 2020 ل316